

Η συνταγματική πρόκληση

Η υπόσχεση ότι θ' αμφισβητηθεί και ανατραπεί μετά τις εκλογές ο Πρόεδρος της Δημοκρατίας αποτελεί υπόσχεση πρόκλησης πολιτειακής ανωμαλίας. Συνταγματικός τρόπος ανατροπής δεν υπάρχει και σχετική απόπειρα, έστω και προερχόμενη από μια ενδεχόμενη πλειοψηφία στη Βουλή, θ' αποτελούσε απόπειρα κατάλυσης του συντάγματος. Εάν συνοδευτεί από χρήση βίας, π.χ., για την έξωση του Προέδρου από το προεδρικό μέγαρο, τότε δημιουργεί δικαίωμα, αλλά και υποχρέωση, κάθε Έλληνα ν' αντισταθεί «διά παντός μέσου» (άρθρο 120 παρ. 4 του Συντάγματος).

του Κώστα Χρυσόγονου

Για περισσότερο από δύο μήνες συνεχίζεται η πολιτική αντιδικία που ξεκίνησε με αφορμή την αμφισβήτηση του δικαίωματος ψήφου του Προέδρου της Βουλής στις ψηφοφορίες για την ανάδειξη νέου Προέδρου Δημοκρατίας, παίρνοντας ήδη τη μορφή της αμφισβήτησης της νομιμότητας του εκλεγμένου Προέδρου και φορτίζοντας επικίνδυνα την έτσι κι αλλιώς οξυμένη πολιτική ατμόσφαιρα. Μια αντιδικία η οποία τροφοδοτείται κι απ' τις δυο μεριές με συνταγματικά επιχειρήματα, που όμως συχνά παίρνουν τη μορφή αναπόδεικτων αξιωμάτων με μόνη «θεμελίωση» την επίκληση της επιστημονικής αυθεντίας ή και της πολιτικής τοποθέτησης αυτού που υποστηρίζει την σχετική άποψη και ακόμη συχνότερα χρησιμοποιούνται μεμονωμένα, χωρίς να εντάσσονται δηλαδή στο συνολικό πλαίσιο της συνταγματικής προβληματικής, το οποίο εντούτοις θα μπορούσε ακριβώς ν' αποδείξει τη σχετικότητα της αξίας πολλών απ' αυτά τα επιχειρήματα¹. Αυτή η αθεμελίωτη και μεμονωμένη χρήση συνταγματικών επιχειρημάτων κατά τις εκάστοτε ανάγκες της στιγμής έχει συμβάλλει στο να οδεύουμε σήμερα προς το σημείο εκείνο όπου το Σύνταγμα, αντί να βοηθά στην «επίτευξη και διατήρηση της πολιτικής ενότητας του... κοινωνικού σχηματισμού», αντί να στερεώνει την «πολιτική συνοχή... της... κρατικά οργανωμένης κοινωνικής συμβίωσης», όπως θα όφειλε², θα καταλήξει μάλλον να χρησιμοποιείται για τη νομιμοποίηση των διχαστικών και διαλυτικών πολιτικών προθέσεων των αυτόκλητων προστατών του. Τόσο επιτακτικότερη προβάλλει, λοιπόν, η ανάγκη μιας συνολικότερης αντιμετώπισης των συνταγματικών θεμάτων που ανέκυψαν, χωρίς φόβο και χωρίς πάθος, αλλά με συναίσθηση της πολιτικής και δημοκρατικής ευθύνης, που αποτελεί το βάρος που φέρει ο ερμηνευτής, αλλά ταυτόχρονα και τον λόγο υπαρκτός του³.

I

Το όλο θέμα άρχισε με δηλώσεις καθηγητών του Συνταγμα-

Ο Κώστας Χρυσόγονος είναι ερευνητής στη Νομική Σχολή του Πανεπιστημίου του Ανοβέρου.

1. Τα θέματα αυτά έθιξε ο Δημ. Τσάτσος ήδη στη συνέντευξη του στην «Ελευθεροτυπία» στις 19.3.85, σ. 12 επ., και στο άρθρο του «Γιατί έχουμε νόμιμο Πρόεδρο Δημοκρατίας» στο «Έθνος της Κυριακής» στις 7.4.85, σ. 6.

2. Έτσι Α. Μάνσης, *Συνταγματικό Δίκαιο Ι*, Θεσσαλονίκη 1980, σ. 173 με παραπέρα παραπομπές στην ελληνική και ξένη βιβλιογραφία.

3. Πρβλ. και τον Πρόλογο του Δ. Τσάτσου στο βιβλίο του Ε.Β. Βενιζέλου, *Τα όρια της αναθεώρησης του Συντάγματος 1975*, Θεσσαλονίκη 1984, σ. 2.

τικού Δικαίου που δημοσιεύτηκαν στις εφημερίδες στις 12 και 13 Μαρτίου⁴ και σύμφωνα με τις οποίες ο Πρόεδρος της Βουλής που αναπλήρωνε προσωρινά, κατά το Σύνταγμα (άρθρο 34 παρ. 1 εδ. 1), τον παραιτηθέντα στις 10 Μαρτίου Πρόεδρο της Δημοκρατίας, δεν είχε δικαίωμα ψήφου στις ψηφοφορίες που θα επακολουθούσαν, για την εκλογή νέου Προέδρου Δημοκρατίας.

Υποστηρίχθηκε συγκεκριμένα ότι εφαρμόζεται και στην περίπτωση του αναπληρωτή Προέδρου το ασυμβίβαστο «προς οιονδήποτε άλλο αξίωμα, θέσιν ή έργον», που καθιερώνει το άρθρο 30 παρ. 2 του Συντάγματος για τον οριστικό Πρόεδρο, με το σκεπτικό ότι, αφού το Σύνταγμα ορίζει ρητά στο άρθρο 34 παρ. 1 εδ. 2, ποιες από τις σχετικές με τον Πρόεδρο της Δημοκρατίας διατάξεις δεν εφαρμόζονται στην περίοδο της αναπλήρωσής του, όλες οι υπόλοιπες, μεταξύ των οποίων το άρθρο 30 παρ. 2, εφαρμόζονται⁵. Αυτό το εξ αντιδιαστολής επιχείρημα, όμως, δεν συνάγεται με τρόπο αναντίρρητο από το άρθρο 34 παρ. 1 εδ. 2, γιατί η διάταξη αυτή ορίζει ότι «δεν έχουν εφαρμογήν αι διατάξεις» τις οποίες αναφέρει, όχι όμως ότι δεν έχουν εφαρμογή οπωσδήποτε μόνο αυτές ούτε ότι έχουν όλες οι άλλες εφαρμογή. Θα μπορούσε, βέβαια, να υποστηριχθεί ότι κάτι τέτοιο πάντως εξυπονοείται. Το τι εξυπονοείται, όμως, και τι όχι, από μια συγκεκριμένη διάταξη μπορεί να συνταχθεί μόνο ενόψει της συστηματικής και της τελεολογίας όλου του Συντάγματος, που είναι βέβαια αξεδιάλυτα συνδεδεμένες μεταξύ τους. Θα πρέπει λοιπόν ν' αναχθεί κανείς στη ratio του άρθρου 30 παρ. 2 για να συμπεράνει κατά πόσο εφαρμόζεται το ασυμβίβαστο και για τον αναπληρωτή. Και η ratio αυτή δεν είναι άλλη απ' το ότι ο Πρόεδρος της Δημοκρατίας δεν επιτρέπεται να «εμπλέκεται στους κομματικούς ανταγωνισμούς»⁶, διότι έτσι τίθεται το «κύρος του θεσμού»⁷.

Η αντίληψη ότι ο ανώτατος άρχοντας αποτελεί μια «ουδέτερη εξουσία», πέρα και πάνω από τις αντιθέσεις που διασπούν την κοινωνία αλλά βρίσκουν έκφραση και μέσα στο ίδιο το κράτος, όσο περισσότερο σχετικοποιείται η διάκριση του τελευταίου από την κοινωνία κι ενισχύεται η πολιτική δημοκρατία, έχει την αφετηρία της στη Γαλλία του 19ου αιώνα⁸ και κα-

4. Α. Μάνσης, Δ. Τσάτσος και Α. Μανιτάκης στις 12.3., Α. Ράικος στις 13.3.

5. Έτσι οι Α. Μάνσης και Δ. Τσάτσος στις δηλώσεις τους στις 12.3.

6. Α. Ράικος στο «Βήμα», 13.3.1985.

7. Α. Μανιτάκης στην «Ελευθεροτυπία», 15.3.85.

8. Από τον Β. Constant, *Collection complete des ouvrages*, Παρίσι 1818, σ. 14 επ.

τόπιν, στη Γερμανία του μεσοπολέμου⁹, όπου υπέστη όμως και σφοδρή κριτική¹⁰. Η αντιπαράθεση αφορά το κατά πόσο θα πρέπει ο αρχηγός του κράτους να λαμβάνει ενεργά μέρος, και σε ποιο βαθμό, στην άσκηση της κρατικής εξουσίας, με σκοπό τον περιορισμό ή ίσως και την αναίρεση αυτού του απειλητικού για την κρατική ενότητα πλουραλισμού, όπως υποστηρίζει η παραπάνω θεωρία, ή κατά πόσο θα πρέπει να παραμένει ένα απλό σύμβολο, το σύμβολο μιας ενότητας με διαλεκτικά στοιχεία, που πραγματώνεται σ' άλλο επίπεδο και μ' άλλα μέσα, όπως διατείνονται οι επικριτές της θεωρίας.

Αυτή η τελευταία συμβολική σημασία του ως εκφραστή της «ενότητας της πολιτείας προς τα έξω και προς τα μέσα»¹¹ δεν φαίνεται ν' αμφισβητείται πάντως από κανέναν. Θα μπορούσε να πει κανείς, λοιπόν, ότι το ασυμβίβαστο του οριστικού Προέδρου της Δημοκρατίας με το άρθρο 30 παρ. 2, που απασχολεί ακριβώς στο να ενισχύσει τη θέση του ως συμβόλου ενότητας και συνέχειας, ανυψώνοντάς τον πάνω απ' τις κοινωνικοπολιτικές αντιθέσεις, στις οποίες θα μπορούσαν να τον εμπλέξουν τα κηρυσσόμενα ως ασυμβίβαστα άλλα αξιώματα, θέσεις και έργα, πρέπει να εφαρμόζεται και στον προσωρινό αναπληρωτή του, προκειμένου να μη διασπαστεί ούτε και για το μικρό διάστημα της αναπλήρωσης αυτή η εικόνα της ενότητας και συνέχειας.

Η βαρύτητα της σκέψης αυτής δεν πρέπει να υποτιμηθεί. Ακόμα και από υποστηρικτές του δικαιώματος ψήφου του Προέδρου της Βουλής, δηλαδή της μη εφαρμογής του ασυμβίβαστου, γίνεται δεκτό ότι έστω κι αν αυτός «νομικά έχει όλα τα δικαιώματα του βουλευτή», από άποψη πολιτικής δεοντολογίας ωστόσο μπορεί «το κύρος του αναπληρωτή του Προέδρου της Δημοκρατίας» να επιβάλλει ίσως να «απέχει από την άσκηση ορισμένων καθηκόντων» (όχι όμως από το συγκεκριμένο της συμμετοχής στην ψηφοφορία γι' ανάδειξη νέου Προέδρου)¹². Από την άλλη μεριά, όμως, δεν επιτρέπεται και να υπερτιμηθεί η αξία του επιχειρήματος, ούτε να αγκιστρωθεί κανείς αποκλειστικά σ' αυτό, παραβλέποντας οτιδήποτε άλλο. Κύριος σκοπός του Συντάγματος του 1975 δεν είναι πάντως η οικοδόμηση μιας κρατικής εξουσίας, που θα παρέχει προς τα έξω το φαινόμενο της ενότητας και της συνέχειας. Κύριος σκοπός του είναι η επίτευξη πολιτικής ενότητας μέσα από διαδικασίες που επιτρέπουν την ενεργό συμμετοχή του πολίτη στα κοινά πράγματα και μέσα απ' αυτό ακριβώς εξασφαλίζουν και τη συναίνεσή του για τον τρόπο διαχείρισης της εξουσίας.

Κύριος σκοπός του είναι, με άλλα λόγια, η εγκαθίδρυση μιας δημοκρατικής πολιτείας. Αυτό επιβεβαιώνεται και ιστορικά, κατά τη φάση της θέσπισης του Συντάγματος¹³, αλλά ισχύει επίσης και σήμερα: Διότι το Σύνταγμα γίνεται αποδεκτό από τον ελληνικό λαό κι εξασφαλίζει έτσι τη δυνατότητα λειτουργίας του ακριβώς πάνω στη βάση ότι μέσα απ' αυτό το συγκεκριμένο Σύνταγμα εγκαθιδρύεται πολίτευμα δημοκρατικό. Γι' αυτό και η πανηγυρικά διακηρυσσόμενη στο άρθρο 1 του Συντάγματος δημοκρατική αρχή αποτελεί τη θεμελιώδη ερμηνευτική αρχή για όλες τις άλλες διατάξεις¹⁴. Και αυτή η δημοκρα-

τική αρχή είναι που λύνει και το πρόβλημα της εφαρμογής ή όχι του ασυμβίβαστου του άρθρου 30 παρ. 2 και στον προσωρινό αναπληρωτή του Προέδρου της Δημοκρατίας. «Η μη συμμετοχή του προσωρινού Προέδρου στην ψηφοφορία θίγει... τον κοινοβουλευτικό συσχετισμό δυνάμεων. Η δύναμη όμως των κομμάτων στη Βουλή είναι η ίδια η αποτύπωση της λαϊκής κυριαρχίας»¹⁵. Είναι ανεπίτρεπτο να παραχαράσσεται η λαϊκή θέληση όπως και όσο αυτή εκφράζεται μέσα απ' την σύνθεση της Βουλής, προκειμένου να διαφυλαχθεί μια επίφαση κύρους και ουδετερότητας του προσωρινού Προέδρου ως συμβόλου του κράτους.

Από τη συστηματική και τελεολογική ερμηνεία λοιπόν του Συντάγματος προκύπτει ότι δεν μπορεί να θεωρηθεί ως αποκλειστική η απαρίθμηση των μη εφαρμοζόμενων διατάξεων στο άρθρο 34 παρ. 1 εδ. 2. Η διάταξη αυτή απαριθμεί απλώς τις αρμοδιότητες, που δεν μπορεί να ασκήσει ο προσωρινός Πρόεδρος. Δεν έπεται απ' αυτό, όμως, ότι εφαρμόζονται όλες οι υπόλοιπες¹⁶ και ειδικότερα δεν έπεται ότι εφαρμόζονται σ' όλη τους την έκταση τα ασυμβίβαστα του άρθρου 30 παρ. 2. Και πάντως σίγουρα δεν απαγορεύεται στον προσωρινό Πρόεδρο να ψηφίσει στη μυστική ψηφοφορία γι' ανάδειξη οριστικού¹⁷, διότι έτσι θα μπορούσε ουσιαστικά ο κάθε Πρόεδρος της Δημοκρατίας παραιτούμενος να εμποδίζει ενδεχόμενα την πλειοψηφία της Βουλής, απ' την οποία κατά κανόνα θα προέρχεται ο προσωρινός αναπληρωτής του, να εκλέξει τον Πρόεδρο που θέλει αυτή (αυτό θα συνέβαινε στη συγκεκριμένη περίπτωση που μας απασχολεί), παραχαράσσοντας το συσχετισμό δυνάμεων που ανέδειξε η λαϊκή ψήφος και περιγράφοντας το άρθρο 50.

II

Η αμφισβήτηση πάντως του δικαιώματος ψήφου του προσωρινού Προέδρου θα είχε μόνο τότε κάτι παραπάνω από μια απλά ιστορική σημασία, εάν η ενδεχόμενη αντισυνταγματικότητα της ψήφου θα μπορούσε να επιφέρει ακυρότητα της ψηφοφορίας στην οποία αυτός συμμετείχε, και του αποτελέσμάτος της και επομένως να οδηγήσει στο συμπέρασμα πως, παρά τη διαπίστωση που έκανε το Προεδρείο της Βουλής μετά την τρίτη ψηφοφορία, ότι ο μοναδικός υποψήφιος που υπήρχε συγκέντρωσε πράγματι τις απαιτούμενες από το άρθρο 32 παρ. 3 εδ. 3, 180 ψήφους και παρά την ορκομωσία του την επομένη, Πρόεδρος της Δημοκρατίας στην πραγματικότητα δεν έχει εκλεγεί. Θα έπρεπε με άλλα λόγια να υπάρχει δικαίωμα δικαστικού ελέγχου.

Όπως είναι γνωστό βέβαια δεν υπάρχει στη χώρα μας συνταγματικό δικαστήριο με γενική αρμοδιότητα να ερμηνεύει επίσημα το Σύνταγμα, το οποίο θα μπορούσε να ελέγξει ευθέως και άμεσα την διαδικασία εκλογής προέδρου της Δημοκρατίας. Όλα τα υπάρχοντα δικαστήρια όμως «υποχρεούνται όπως μη εφαρμόζουν νόμον, το περιεχόμενον του οποίου αντίκειται προς το Σύνταγμα» (άρθρο 93 παρ. 4). Όπως προκύπτει από την αντιπαραβολή αυτής της διάταξης με το άρθρο 118 του χουντικού ψευδοσυντάγματος του 1968, που ρητά πρόβλεπε και έλεγχο της τυπικής συνταγματικότητας, αλλά και όπως τονίστηκε και στη σχετική συζήτηση στην Ε' Αναθεωρητική

9. Από τον C. Schmitt, *Der huter der Verfassung*, Βερολίνο 1931, σ. 132 επ.

10. Από τον H. Kelsen, στο περιοδικό *Die Justiz*, τόμος 6, 1930/31, σ. 576 επ. Από την ελληνική βιβλιογραφία πρβλ. ιδιαίτερα την κριτική του Α. Μάνεση, *Αι εγγυήσεις τηρήσεως του Συντάγματος*, II, Θεσσαλονίκη - Αθήνα 1965, σ. 163 επ.

11. Δ. Τσάτσος *Συνταγματικό Δίκαιο* Ια, 3η έκδοση, Αθήνα - Κομοτηνή 1982, σ. 339 επ.

12. Γ. Κασσιμάτης, συνέντευξη στην «Ελευθεροτυπία» στις 16.3.85, σ. 19.

13. Πρβλ. τη Συντακτική Πράξη της 1.8.74 «Περί αποκαταστάσεως της δημοκρατικής νομιμότητας» όπου, ανάμεσα στ' άλλα, αναφέρεται, «Με γνώμονα των πράξεων, ημών... την... αποκατάστασιν ελεύθερου δημοκρατικού βίου».

14. Πρβλ. Δ. Τσάτσος, *Συνταγματικό*, ο.π., σ. 227 επ. και Α. Μάνεση, *Συνταγματικό*, ο.π. σ. 204.

15. Ε. Β. Βενιζέλου, άρθρο στα «Νέα», 14.3.85, σ. 4.

16. Παράδειγμα διάταξης που δεν εφαρμόζεται αποτελεί και το άρθρο 31, ως προς την απαίτηση να είναι ο Πρόεδρος από πενταετία τουλάχιστον και από πατέρα στην καταγωγή Έλληνας πολίτης με συμπληρωμένο το τεσσαράκοστο έτος ηλικίας, αφού ο εκλογικός νόμος μπορεί να μην απαιτεί τέτοια προσόντα για την εκλογή ως Βουλευτή και Πρόεδρος της Βουλής μπορεί επομένως να είναι κάποτε βουλευτής που δεν έχει αυτά τα προσόντα.

17. Πρβλ. Κ. Μαυριά, δηλώσεις στις εφημερίδες στις 13.3. Ε. Β. Βενιζέλου ο.π. (υποσ. 15), Γ. Κασσιμάτης, ο.π. (υποσ. 12) και Κ. Μπέη, άρθρο στην «Ελευθεροτυπία», 2.5.85, σ. 9 με παραπέρα συστηματικά και συγκριτικά επιχειρήματα.

Βουλή που ψήφισε το Σύνταγμα το 1975¹⁸ αποκλείεται ο έλεγχος της διαδικασίας παραγωγής των νόμων στη Βουλή των λεγόμενων *interna corporis*¹⁹.

Αυτό γινόταν δεκτό κατά πάγια παράδοση και πριν από τη δικτατορία²⁰. Από τα δικαστήρια γίνεται, εκτός από έλεγχο του περιεχομένου, μόνο έλεγχος των εξωτερικών στοιχείων ύπαρξης του νόμου²¹ όπως είναι η υπογραφή του Προέδρου της Δημοκρατίας και του αρμοδίου υπουργού. Εφόσον, λοιπόν, ανακύψει σε κάποια δική θέμα εφαρμογής νόμου, που θα φέρει την υπογραφή του πρόσφατα εκλεγμένου Προέδρου της Δημοκρατίας, το δικαστήριο θα πρέπει να αποφανθεί και για το αν η υπογραφή αυτή ισχύει πράγματι ως έγκυρη υπογραφή προέδρου. Διότι είναι φανερό πως αν ο νόμος δεν φέρει την υπογραφή του νόμιμου Προέδρου αλλά κάποιου άσχετου προσώπου, π.χ. του κληρουχού του προεδρικού μεγάρου, τότε δεν υπάρχει το απαιτούμενο εξωτερικό στοιχείο υπόστασής του.

Στην προκειμένη περίπτωση, όμως, και αν ακόμα υποτεθεί πως ο προσωρινός Πρόεδρος δεν είχε δικαίωμα συμμετοχής στην ψηφοφορία, ο νεοεκλεγμένος οριστικός Πρόεδρος δεν μπορεί, παρ' όλα αυτά, να εξομοιωθεί με άσχετο πρόσωπο, με μη πρόεδρο. Και τούτο γιατί καταρχήν δεν είναι βέβαιο πως πράγματι η κρίσιμη 180ή ψήφος ανήκε στον προσωρινό Πρόεδρο. Στην τρίτη ψηφοφορία ψήφισαν, όπως είναι γνωστό 185 βουλευτές και από την κάλπη βγήκαν 180 θετικές ψήφοι. Θεωρητικά τουλάχιστον δεν αποκλείεται καθόλου ο προσωρινός Πρόεδρος να ήταν ανάμεσα στους υπόλοιπους 5. Αποδεικτική διαδικασία πάντως με αντικείμενο τη διαπίστωση του τι ψήφισε ο προσωρινός πρόεδρος δεν είναι νοητή, διότι θ' αποτελούσε καθ' αυτή απόπειρα παραβίασης, εκ των υστέρων, της μυστικότητας της ψηφοφορίας. Βέβαια σε περιπτώσεις συμμετοχής κωλυσμένων μελών σε πράξεις συλλογικών οργάνων της διοικήσεως η νομολογία του Συμβουλίου της Επικρατείας είναι, καταρχήν τουλάχιστον, ιδιαίτερα αυστηρή, δεχόμενη ακυρότητα ανεξάρτητα από την αριθμητική σπουδαιότητα της αμφισβητούμενης ψήφου²². Μ' αυτή τη λογική και 185 ψήφους να έπαιρνε ο υποψήφιος, εφόσον συμμετείχε χωρίς σχετικό δικαίωμα ο προσωρινός Πρόεδρος, η εκλογή θα 'πρεπε να 'ναι άκυρη. Όμως η εξομοίωση της Βουλής με συλλογικό διοικητικό όργανο θα πρόδιδε έσχατη περιφρόνηση για την αρχή της λαϊκής κυριαρχίας. Και είναι αμφίβολο κατά πόσο αποφάσεις της Βουλής με θεμελιακή σημασία για την πολιτική ζωή, όπως η εκλογή Προέδρου Δημοκρατίας, μπορούν να ακυρώνονται από μη νομιμοποιημένα δημοκρατικά δικαστήρια στη βάση υποψιών.

Έστω κι αν παραμερίσουμε, όμως, τις επιφυλάξεις αυτές και δεχτούμε ότι η συμμετοχή του προσωρινού Προέδρου δημιουργεί λόγο ακυρότητας της ψηφοφορίας και πάλι η νομιμότητα του Προέδρου της Δημοκρατίας, που εκλέχτηκε σ' αυτή την ψηφοφορία δεν θίγεται, για τον απλό λόγο ότι δεν υπάρχει δικαστήριο αρμόδιο να διαπιστώσει την ακυρότητα. Γιατί εφόσον σε σχέση με τους τυπικούς νόμους, το περιεχόμενο των οποίων υπόκειται σε (ουσιαστικό) έλεγχο συνταγματικότητας, δεν είναι επιτρεπτή η δικαστική διακρίβωση της επιψήφισής

τους με την απαραίτητη πλειοψηφία και τα δικαστήρια οφείλουν να δεχθούν την βεβαίωση του Προέδρου της Βουλής για την ψήφισή τους²³, κατά μείζονα λόγο δεν μπορεί να ελεγχθεί ο σχηματισμός της απαραίτητης πλειοψηφίας για την εκλογή Προέδρου Δημοκρατίας, αφού οι κυριότερες πράξεις του, δηλαδή η άσκηση των ρυθμιστικών του αρμοδιοτήτων, δεν υπόκεινται καν σε ουσιαστικό δικαστικό έλεγχο συνταγματικότητας (ως προς το περιεχόμενό τους)²⁴.

Ο αποκλεισμός του δικαστικού ελέγχου του κύρους της ψήφου του προσωρινού Προέδρου και του αποτελέσματος της ψηφοφορίας δεν θεμελιώνεται όμως μόνο στην, βασιζόμενη στο άρθρο 93 παρ. 4 του Συντάγματος, θεωρία των *interna corporis*. Ένας τέτοιος έλεγχος θα ξεπερνούσε τις ίδιες τις θεσμικές δυνατότητες των ελληνικών δικαστηρίων και θα προκαλούσε κατάσταση πολιτειακής ανωμαλίας. Για λόγους σχετικούς με την οργάνωση και την ταχύτητα απονομής της δικαιοσύνης στη χώρα μας, είναι βέβαιο πως θα χρειαζόνταν μερικοί μήνες για να κριθεί υπόθεση με βάση νόμο ή διάταγμα με την υπογραφή του νέου Προέδρου. Στο διάστημα αυτό όλοι οι τυπικοί νόμοι και τα διατάγματα θα φέρουν την υπογραφή του νέου προέδρου, χωρίς να μιλήσουμε βέβαια για την άσκηση των ρυθμιστικών του αρμοδιοτήτων (διορισμός υπουργών, διάλυση Βουλής, προκήρυξη εκλογών, διορισμός νέας κυβέρνησης, σύγκληση της νέας Βουλής). Η αποδοχή της δυνατότητας δικαστικού ελέγχου στο μεταγενέστερο χρονικό σημείο που αυτός γίνεται, όπως εκτέθηκε, πρακτικά δυνατός θα ισοδυναμούσε με θέση, εκ των υστέρων, υπό αμφισβήτηση όλων αυτών, θα οδηγούσε δηλαδή στο να τελεί το σοβαρότερο ίσως μέρος της κρατικής δραστηριότητας σ' όλο το διάστημα αυτό υπό αίρεση.

«Ερμηνεία του Συντάγματος που θα οδηγούσε σ' αυτό το ανατρεπτικό για την συνταγματική μας τάξη συμπέρασμα... δεν είναι δυνατόν να ευσταθεί. Η έννοια του κράτους υπό αίρεση δεν είναι ούτε νομικά νοητή», όπως τόνισε ήδη ο Δημ. Τσάτσος²⁵. Και μάλιστα η έκρυθμη αυτή κατάσταση δεν θα αφορούσε μόνο το διάστημα μεταξύ της εκλογής νέου Προέδρου και της έκδοσης της πρώτης δικαστικής απόφασης σχετικά, αλλά θα παρατεινόταν επ' αόριστο και στο μέλλον, γιατί οι δικαστικές αποφάσεις θα αφορούν μόνο το υποστατό ή μη συγκεκριμένων νόμων με την υπογραφή του νέου Προέδρου, όχι όμως τον Πρόεδρο καθεαυτόν, ο οποίος δεν εμποδίζεται να παραμείνει και να ασκεί κανονικά τις αρμοδιότητές του, με τον κίνδυνο βέβαια της αγνόησης των πράξεών του από τα δικαστήρια. Κι επειδή τίποτε δεν εμποδίζει την έκδοση και αντίθετων δικαστικών αποφάσεων πάνω στο θέμα, μπορεί να καταλήξουν στο να εφαρμόζονται ή όχι οι ίδιοι νόμοι κατά περίπτωση και κατά βούληση (δηλαδή κατά τη βούληση του εκάστοτε δικαστή). Θα χρειαζόταν ένα σημαντικό επιπλέον διάστημα μέχρι να φθάσει το ζήτημα στον Άρειο Πάγο και το Συμβούλιο Επικρατείας, με βάση τις αποφάσεις των οποίων θα μπορούσε να περιμένει κανείς μια ενιαιοποίηση της αντίστοιχης νομολογίας· εάν όμως οι αποφάσεις τους ήταν αντίθετες μεταξύ τους, εάν δηλαδή, π.χ., ο Άρειος Πάγος ανεγνώριζε τη νομιμότητα του Προέδρου και το Συμβούλιο της Επικρατείας όχι, τότε θα επικρατούσε ολοκληρωτικό χάος, καθώς τα μεν πολιτικά δικαστήρια θα δέχονταν την ύπαρξη Προέδρου και, ουσιαστικά Πολιτείας, τα δε διοικητικά όχι. Δεν είναι καν βέβαιο, ότι η αμφισβήτηση θα μπορούσε να επιλυθεί αργότερα απ' το Ανώτατο Ειδικό Δικαστήριο, κατά το άρθρο 100 παρ. 1ε του Συντάγματος, γιατί

18. Πρακτικά της Ε' Αναθεωρητικής Βουλής για το Σύνταγμα, σ. 678 (Λ. Μπουρνιάς).

19. Πρβλ. Γ. Κασσιμάτη, *Σύνταγμα και Κοινό Δίκαιο* στον τόμο του ΕΙΔΑΔ «Η επίδραση του Συντάγματος του 1975 επί του ιδιωτικού και του δημόσιου δικαίου», Αθήνα 1976, σ. 126 επ., Α. Μάνεση - Α. Μανιτάκη, *Κρατικός Παρεμβατισμός και Σύνταγμα*, Αθήνα 1981, σ. 10 επ.

20. Πρβλ. Ν.Ν. Σαρπόλο, *Σύστημα Συνταγματικού Δικαίου*, τόμος Β', Αθήνα 1923, σ. 366 και Χ. Σγουρίτσα, *Συνταγματικών Δικαίων*, τόμος Β, τεύχος Α, Αθήνα 1964, σ. 59 επ. και νομολογία που μνημονεύει ο Β. Παπαρηγόριου, *Συνταγματική δικαιοσύνη*, τεύχος Α, Αθήνα 1983, σ. 25 επ.

21. Πρβλ. ΣτΕ 4129/80 και 903/81, στο περιοδικό «Το Σύνταγμα», 1981, σ. 683 και 703.

22. Πρβλ. ΣτΕ 2064/71, 2721/70, 2817/67 και Δαγτόγλου, *Γενικό Διοικητικό Δίκαιο*, α', Αθήνα 1977, σ. 216.

23. Αυτό γίνεται δεκτό ακόμα κι από έντονους επικριτές της θεωρίας των *interna corporis* και οπαδούς αντίστοιχα της επέκτασης του δικαστικού ελέγχου, όπως ο Παπαρηγόριου, ό.π. σ. 26.

24. Με την έννοια αυτή σωστά γίνεται λόγος για αποκλεισμό του δικαστικού ελέγχου λόγω παραβίασης των *interna corporis* από τους Δ. Τσάτσο στο «Έθνος της Κυριακής», 7.4.85, σ. 6 και Ε.Βενιζέλο, στα «Νέα» 21.4.85.

25. Δ. Τσάτσος στο «Έθνος της Κυριακής», 7.4.85.

αυτό αποφαινεται σε περίπτωση που εκδόθηκαν αντίθετες αποφάσεις του Αρείου Πάγου, του Συμβουλίου της Επικρατείας ή του Ελεγκτικού Συνεδρίου «*περί της ουσιαστικής αντισυνταγματικότητας... τυπικού νόμου*» άρα όχι οπωσδήποτε και για την ύπαρξη των εξωτερικών στοιχείων²⁶. Αλλά και αν ακόμα υποθέσουμε πως το Ανώτατο Ειδικό Δικαστήριο είναι αρμόδιο, και πάλι η απόφασή του θ' αφορούσε συγκεκριμένο νόμο κι όχι τον Πρόεδρο ως τέτοιο. Θα χρειαζόταν, λοιπόν, επαναλαμβανόμενες συνεχείς αποφάσεις του ΑΕΔ, οι οποίες θα παρέλυναν μεν τη νομοθετική και την εκτελεστική λειτουργία, χωρίς να γίνεται πάντως και πάλι δυνατή η καταναγκαστική έξωση του Προέδρου. Για όλους αυτούς τους λόγους η παραδοχή της δυνατότητας δικαστικού ελέγχου ξεπερνά τα όρια του συνταγματικά δυνατού και καταλήγει ν' αποτελεί σενάριο επιστημονικής φαντασίας. Δικαστήρια και δικαστές που θα μπορούν να λειτουργούν σύμφωνα με το αξίωμα «*fiat, justitia, pereat res publica*» είναι κάτι το νομικά και πολιτικά αδιανόητο και ανόητο²⁷.

Αποκλείεται λοιπόν απόλυτα ο μεταγενέστερος δικαστικός έλεγχος του αποτελέσματος της ψηφοφορίας για εκλογή Προέδρου της Δημοκρατίας. Η διαπίστωση του προεδρείου της Βουλής για σχηματισμό της απαραίτητης πλειοψηφίας έχει ουσιαστικό χαρακτήρα και δεσμεύει τα δικαστήρια. Έλεγχος θα ήταν δυνατός μόνο αν υπήρχε συνταγματικό δικαστήριο, που αφενός να έχει τη σχετική αρμοδιότητα κι αφετέρου να μπορεί να επιληφθεί του θέματος πολύ σύντομα, έτσι ώστε ν' αποφευχθεί το άτοπο του «*κράτους υπό αίρεση*». Τα σήμερα υπάρχοντα δικαστήρια δεν μπορούν ν' αναλάβουν τέτοιο ρόλο. Δεν πρέπει, βέβαια, ν' αποσιωπηθεί ότι έτσι παραμένει ένα κενό στην προστασία των κοινοβουλευτικών μειοψηφιών από συνταγματικά αμφίβολες ενέργειες της πλειοψηφίας. Πρόκειται

για κενό ηθελημένο από το συντακτικό νομοθέτη του 1975, για συνειδητή επιλογή του, αφού ούτε συνταγματικό δικαστήριο ίδρυσε, πράγμα που θα αποτελούσε ήδη μια εγγύηση²⁸, αλλά και γενικά στάθηκε πολύ φειδωλός στην παραχώρηση δικαιωμάτων στην εκάστοτε κοινοβουλευτική μειοψηφία, παρά τις σχετικές αιτιάσεις της αντιπολίτευσης στην Ε' Αναθεωρητική Βουλή, κατά τη συζήτηση του Συντάγματος²⁹. Με τις επιλογές αυτές μπορεί κανείς να διαφωνεί ή να συμφωνεί, αλλά πάντως να τις αλλάξει δεν μπορεί, παρά μόνο μέσα από μια αναθεώρηση του Συντάγματος.

Για τους ίδιους λόγους θα πρέπει να θεωρηθεί ως νόμω αβάσιμη και ενδεχόμενη μήνυση εναντίον του Προέδρου της Δημοκρατίας για «αντιποίηση αρχής» κατά το άρθρο 175 του Ποινικού Κώδικα. Η έννοια της αντιποίησης αρχής προϋποθέτει ότι λείπει ο νόμιμος διορισμός αυτού που ασκεί κάποια δημόσια υπηρεσία, εδώ δηλαδή προϋποθέτει ότι ο Πρόεδρος δεν αναδείχθηκε με συνταγματικό τρόπο. Αφού, όμως, το Σύνταγμα αποκλείει τον έλεγχο της διαδικασίας ανάδειξης του Προέδρου μέσω της κύριας διαδικασίας ελέγχου συνταγματικών θεμάτων απ' τα δικαστήρια, που είναι ο έλεγχος της συνταγματικότητας των νόμων, κατά μείζονα λόγο δεν μπορεί να τον επιτρέψει μέσω μιας διαδικασίας που δεν αποβλέπει καταρχήν σε έλεγχο συνταγματικών θεμάτων, όπως είναι η ποινική δίωξη για αντιποίηση αρχής. Κι επιπλέον, αν μπορούσε να γίνει μήνυση για αντιποίηση αρχής υπ' αυτές τις προϋποθέσεις κατά του Προέδρου της Δημοκρατίας, πάνω στη βάση του ότι αυτός αναδείχθηκε αντισυνταγματικά κι είναι ανυπόστατος ως Πρόεδρος, τότε εξίσου καλά θα μπορούσε να γίνει μήνυση κι εναντίον όλων όσοι πρόκειται να διορισθούν με την ανυπόστατη υπογραφή ανυπόστατου Προέδρου και, πρώτου απ' όλους, εναντίον του πρωθυπουργού που θα διορισθεί μετά τις εκλογές, εναντίον των υπουργών του κι εναντίον όλων των βουλευτών της νέας Βουλής, αφού η διάλυση της προηγούμενης και η προκήρυξη εκλογών θα 'ναι κι αυτές ανυπόστατες. Τότε, όμως, θα είχαμε όχι απλά κράτος υπό αίρεση, αλλά μάλλον κράτος υπό διάλυση.

Εξαίρεση από τον κανόνα του αποκλεισμού του δικαστικού ελέγχου μπορεί να γίνει δεκτή μόνο στην περίπτωση που οι παραβιάσεις, που αποδεικνύονται πως έγιναν, είναι τόσο φανερές και τόσο σοβαρές, ώστε να μπορεί να μιλήσει κανείς για απόπειρα κατάλυσης του Συντάγματος. Τέτοια περίπτωση θα υπήρχε, π.χ., αν συμμετείχαν στην ψηφοφορία οι κλητήρες ή οι χωροφύλακες της φρουράς της Βουλής και οι «ψηφοί» τους συνυπολογίζονταν από το προεδρείο για το σχηματισμό της απαραίτητης πλειοψηφίας, αν εξαναγκάζονταν βουλευτές με την απειλή όπλου να προσέλθουν και να ψηφίσουν ή αν το προεδρείο διαπίστωνε την ύπαρξη 180 θετικών ψήφων ενώ στην πραγματικότητα υπήρχαν 160 κ.ο.κ. Νομο που θα έφερνε την υπογραφή ενός έτσι εκλεγμένου Προέδρου δεν θα μπορούσαν, βέβαια, τα δικαστήρια να τον εφαρμόσουν, όπως προκύπτει και από το άρθρο 87 παρ. 2 του συντάγματος, γιατί θα πρόκειται πραγματικά για διάταξη που τίθεται «*κατά κατάλυσιν του Συντάγματος*». Η συμμετοχή όμως του προσωρινού Προέδρου στην ψηφοφορία, της οποίας η αντισυνταγματικότητα, αν όχι τίποτε άλλο, τουλάχιστον ως βέβαιη, πάντως δεν μπορεί να θεωρηθεί, πράγμα που το πιστοποιεί εξάλλου και η επιστημονική αντιπαράθεση, που δημιουργήθηκε γύρω απ' αυτήν, σε καμιά

26. Η άποψη ότι η αρμοδιότητα του ΑΕΔ εκτείνεται και σ' αυτή την περίπτωση υποστηρίχθηκε πάντως απ' τον Κασσιμάτη, *Σύνταγμα και Κοινό Δίκαιο*, ο.π. σ. 129.

27. Πρβλ. σχετικά K. Larenz, *Methodenlehre der Rechtswissenschaft*, 5η έκδοση, Βερολίνο 1983, σ. 349 H.H. Klein, B., *Verf. und Staatsraison*, Φραγκφούρτη 1968.

28. Βλ. αντί για πολλούς H. Kelsen, *Wesen und entwicklung der staatsgerichtsbarkeit*, VVDSTRL 5, Βερολίνο 1929, σ. 80 επ.

29. Βλ. Δ. Τσάτσο, *Συνταγματικό*, ο.π. σ. 36 επ.

περίπτωση δεν μπορεί να παραλληλισθεί με τα παραδείγματα που προαναφέρθηκαν³⁰. Ακόμα λιγότερο, βέβαια, θα μπορούσε να παραλληλισθεί με τα παραπάνω παραδείγματα η, ανεπιτυχής όπως αποδείχθηκε, μια και παραμένει άγνωστο ποιοι έριξαν τα δυο άκυρα, προσπάθεια παραβίασης της μυστικότητας της ψηφοφορίας με τα μπλε ψηφοδέλτια.

III

Αφού, λοιπόν, όπως είδαμε, αποκλείεται ο δικαστικός έλεγχος της ψηφοφορίας της 29ης Μαρτίου και τα δικαστήρια είναι υποχρεωμένα ν' αποδεχτούν ως νόμιμο τον εκλεγμένο Πρόεδρο της Δημοκρατίας, παραμένει για εξέταση το ενδεχόμενο πολιτικού ελέγχου, μέσα από τις βουλευτικές εκλογές και το αποτέλεσμα τους. Έχει πραγματικά υποστηριχθεί ότι επειδή «ο λαός αποτελεί το ανώτατο πολιτειακό όργανο, ... όταν δε θεμελιώνεται ειδικά... από τις διατάξεις του Συντάγματος... η νομική δυνατότητα για την αντιμετώπιση ενός οριακού προβλήματος... μπορούμε να δεχτούμε... ότι η επίλυσή του μπορεί να ανατεθεί στο Εκλογικό Σώμα κατά την ενεργοποίησή του σε γενικές βουλευτικές εκλογές»³¹.

Όπως, όμως, ανέλυσαν ήδη πειστικά οι Δ. Τσάτσος και Ε.Β. Βενιζέλος³², η ενδεχόμενη αμφισβήτηση της νομιμότητας του προέδρου της Δημοκρατίας από τη νέα Βουλή αυτοαναιρείται, γιατί έτσι θα ήταν σαν να αμφισβητούσε η Βουλή την ίδια τη δική της νομιμότητα: Αν δεν υπάρχει νόμιμα εκλεγμένος οριστικός Πρόεδρος, τότε το διάταγμα διάλυσης της προηγούμενης Βουλής και προκήρυξης εκλογών είναι νομικά ανυπόστατο. Για να είναι νομικά υποστατό θα έπρεπε να φέρει την υπογραφή του προέδρου αυτής της προηγούμενης Βουλής ως προσωρινού Προέδρου της Δημοκρατίας. Αφού αυτή λείπει, το διάταγμα αυτό έχει νομικά την ίδια αξία με ένα κείμενο όμοιοι περιεχομένου, που θα μπορούσε να συντάξει, υπογράψει και θυροκολλήσει στην Βουλή με δική του πρωτοβουλία ο θυρωρός κάποιου απ' τα κοντινά ξενοδοχεία της πλατείας Συντάγματος. Και τα ίδια ισχύουν, βέβαια, και για τον διορισμό νέας, μετά τις εκλογές, κυβέρνησης και τη σύγκληση της νέας Βουλής. Στο βαθμό, λοιπόν, που είναι νομικά ανύπαρκτος ο Πρόεδρος της Δημοκρατίας, στον ίδιο βαθμό θα είναι νομικά ανύπαρκτες η νέα κυβέρνηση και η νέα Βουλή. Αν, όμως, είναι ανύπαρκτες δεν μπορούν να παίρνουν έγκυρες αποφάσεις κι επομένως η αμφισβήτηση από μέρους τους της νομιμότητας του Προέδρου της Δημοκρατίας έχει μηδενική αξία.

Μήπως θα μπορούσε τουλάχιστον η νέα Βουλή, αναγνωρίζοντας τον Πρόεδρο της Δημοκρατίας ως υπαρκτό για το διάστημα που ήδη διέρρευσε και κατοχυρώνοντας έτσι τη δική της νομιμότητα, να τον καθαιρέσει με ενέργεια για το μέλλον; Κάτι τέτοιο αποκλείεται, γιατί οι περιπτώσεις απώλειας του προεδρικού αξιώματος ρυθμίζονται περιοριστικά από το Σύνταγμα (άρθρο 32 παρ. 1 εδ. 2) και είναι η παραίτηση (άρθρο 34 παρ. 1), η έκπτωση μετά από παραπομπή του σε δίκη για έσχατη προδοσία ή εκ προθέσεως παραβίαση του Συντάγματος (άρθρο 49) όπου απαιτείται πλειοψηφία δύο τρίτων των μελών της Βουλής (200 βουλευτές) ή τέλος οριστική αδυναμία ασκήσεως των καθηκόντων του, π.χ. λόγω ασθένειας, πράγμα που διαπιστώνει η Βουλή με πλειοψηφία τριών πέμπτων, δηλαδή 180 βουλευτές (άρθρο 34 παρ. 2)³³. Διαδικασία έκπτωσης του Προέδρου της Δημοκρατίας επειδή δεν είναι πολιτικά αρεστός στην πλειοψηφία της Βουλής ή επειδή αυτή θεωρεί πως κατά την εκλογή του απ' την προηγούμενη Βουλή δεν τηρήθηκε επα-

κριβώς το Σύνταγμα δεν υπάρχει. Άλλωστε, αν μπορούσε η Βουλή, με την απόλυτη πλειοψηφία των μελών της ή και χωρίς αυτήν, να καθαιρεί Προέδρους της Δημοκρατίας και ν' αναδεικνύει άλλους, τότε ο Πρόεδρος θα μετατρέποταν σε απλό διεκπεραιωτή των εντολών της και ο προεδρικός θεσμός θα έχανε κάθε λόγο ύπαρξης. Για ν' αποφευχθεί ακριβώς αυτό το άτοπο προέβλεψε το Σύνταγμα τις αυστηρές προϋποθέσεις του άρθρου 49. Αν θεωρήσουμε ως δεδομένο ότι αυτές δεν ικανοποιούνται στη συγκεκριμένη περίπτωση³⁴, τότε ο υπάρχων Πρόεδρος της Δημοκρατίας παραμένει άτρωτος απέναντι σε οποιαδήποτε απόπειρα απομάκρυνσής του από το αξίωμά του.

Τέλος, η αναφορά στην αρχή της λαϊκής κυριαρχίας δεν πείθει. Είναι σωστό μεν ότι το άρθρο 1 αποτελεί τη θεμελιωδέστερη διάταξη και την θεμελιωδέστερη ερμηνευτική αρχή πάντοτε, όμως, μέσα στα πλαίσια που χαράζει το ίδιο το Σύνταγμα. Όπως ορίζει το ίδιο το άρθρο 1 παρ. 1 «άπασαι οι εξουσίαιηγάζουν εκ του Λαού... ασκούνται δε καθ' ον τρόπον ορίζει το Σύνταγμα». Βέβαια αυτός ο οριζόμενος από το Σύνταγμα τρόπος αποτελεί με τη σειρά του αντικείμενο ερμηνείας και στο μέτρο αυτό μπορούμε να μιλήσουμε για μια διαλεκτική σχέση μεταξύ του άρθρου 1 και των υπολοίπων συνταγματικών διατάξεων· αλλά πάντως το ν' αγνοήσουμε πλήρως αυτές τις τελευταίες είναι αδύνατο. Ακριβώς αυτό κάνει, όμως, η ερμηνεία, που θέλει να καταστήσει το Λαό, Συνταγματικό Δικαστήριο: Οι βουλευτικές εκλογές αποτελούν αναμφίβολα κορυφαία εκδήλωση της λαϊκής κυριαρχίας, αλλά η αναδεικνυόμενη απ' αυτές Βουλή δεν παύει να έχει ορισμένες αρμοδιότητες και, κυρίως, να μην έχει ορισμένες άλλες³⁴. Είναι αδύνατο, λοιπόν, να καταργηθούν ερμηνευτικά οι συγκεκριμένες προϋποθέσεις έκπτωσης του Προέδρου κατά το άρθρο 49 στο όνομα της λαϊκής κυριαρχίας. Αν το δεχόμαστε αυτό, τότε το επόμενο βήμα θα ήταν να πούμε ότι η εκφρασμένη, π.χ., σε μια ογκώδη λαϊκή συγκέντρωση θέληση του λαού μπορεί να υπερισχύει των αποφάσεων της Βουλής, επειδή τον εκφράζει πιο άμεσα και γνήσια απ' ό,τι εκείνες. Και το παραπέρα βήμα θα ήταν να νομιμοποιήσουμε ως έκφραση λαϊκής κυριαρχίας, που μπορεί να ξεπεράσει και αγνοήσει τις συνταγματικές διατάξεις, και κάποιο στρατιωτικό πραξικόπημα, αφού κι ο Στρατός σε τελευταία ανάλυση δεν αποτελεί άλλο απ' το στρατευμένο τμήμα του λαού³⁵.

Άλλωστε και αν ακόμα το κόμμα που αμφισβητεί τη νομιμότητα του Προέδρου της Δημοκρατίας καταλάβει την πλειοψηφία των εδρών στη νέα Βουλή, καθόλου βέβαιο δεν θα είναι ότι ο λαός αποφάνθηκε κατά του Προέδρου. Μπορεί η ψήφιση του κόμματος αυτού να οφείλεται απλά στο ότι εκτιμήθηκαν τα υπόλοιπα σημεία του προγράμματος του³⁶. Αυτό ισχύει ακόμη περισσότερο εφόσον η απόλυτη πλειοψηφία εδρών στο Κοινοβούλιο δεν συνοδεύεται από απόλυτη πλειοψηφία λαϊκών ψήφων.

Συμπέρασμα: Η υπόσχεση ότι θ' αμφισβητηθεί και ανατραπεί μετά τις εκλογές ο Πρόεδρος της Δημοκρατίας αποτελεί υπόσχεση πρόκλησης πολιτειακής ανωμαλίας. Συνταγματικός τρόπος ανατροπής δεν υπάρχει και σχετική απόπειρα, έστω και προερχόμενη από μια ενδεχόμενη πλειοψηφία στη Βουλή, θ' αποτελούσε απόπειρα κατάλυσης του συντάγματος. Εάν συνοδευτεί από χρήση βίας, π.χ., για την έξωση του Προέδρου από το προεδρικό μέγαρο, τότε δημιουργεί δικαίωμα, αλλά και υποχρέωση, κάθε Έλληνα ν' αντισταθεί «διά παντός μέσου» (άρθρο 120 παρ. 4 του Συντάγματος).

33α. Πρβλ. Βενιζέλο, ο.π. (υποσ. 24).

34. Πρβλ. Χ. Αργυρόπουλο, Νομιμότητα και πολιτικός ρεαλισμός, στο περιοδικό «Αντί», τεύχος 285, 12.4.85, σ. 14 επ. με εκτενείς αναφορές στον Α. Μάνεση.

35. Για παρόμοιες αντιλήψεις πρβλ. C. Schmitt, *Verfassungslehre*, Βερολίνο 1928, σ. 243.

36. Πρβλ. Αργυρόπουλο, ο.π. σ. 14.

30. Πρβλ. και Δ. Τσάτσος, συνέντευξη στην «Ελευθεροτυπία» στις 19.3.85, ο οποίος χαρακτηρίζει το ζήτημα «δύσκολο και οριακό και αμφιλεγόμενο».

31. Γ. Παπαδημητρίου, συνέντευξη στα «Νέα», 26.3.85. Αυτό φαίνεται να δέχεται και ο Α. Μάνεσης, άρθρο στο «Βήμα», 7.4.85, σ. 4.

32. Δ. Τσάτσος στο «Έθνος», ο.π. (υποσ. 25), Ε.Β. Βενιζέλος στα «Νέα», ο.π. (υποσ. 24).

33. Πρβλ. Δ. Τσάτσος, *Συνταγματικό*, ο.π. σ. 343, Α. Ράικο, *Παραδόσεις Συνταγματικού Δικαίου*, τόμος Α', Αθήνα 1979, σ. 268.